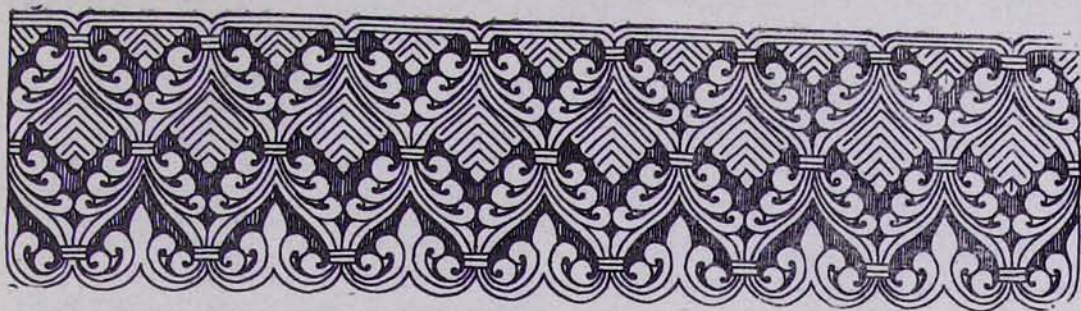

ԱՐՏԱԾԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՁԵՌԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա

Մաշտոցյան Մատենադարանի 1520 և 1521 համարների տակ պահվում են միևնույն ձեռագրի երկու մասերը: Ձեռագիրը իր չափերով բավականին մեծ է, այժմյան վիճակով՝ 68×39 սմ: Ինչպես ցույց են տալիս կտրված լուսանցազարդերը, այն եղել է ավելի մեծ: Ձեռագիրը բաղկացած է եղել ՀԵ (75) պրակից կամ 75×12=900 հաստ թերթերից: Այս պատճառով կիսվել է երկու մասի՝ Ա—ԼԷ պրակ կամ 444 թերթ և ԼԸ—ՀԵ պրակ կամ 456 թերթ: Այժմ առաջին կեսն ունի 402, իսկ երկրորդը՝ 453 թերթ: Ձեռագրից պակասում է 45 թերթ (900—402—453): Ձեռագիրը թերթաթափ է երկու մասերի սկզբներից ու վերջերից: Այդ վիճակով էլ նկարագրվել է Ծախնազարյանի և հրատարակվել Կարենյանի կողմից 1863 թ.: Նրանց Ցուցակում՝ կրում է 915 և 914 (1520 և 1521) համարները:

Ձեռագիրը Տօնական է կամ Ծաղրնտիր, գլխավոր հիշատակարանը չկա, բայց բազմաթիվ հիշատակագրությունները նույնանըման են, որոնցից հայտնի են դառնում գրչի անունը, ստացողները, այն ուխտը, որի միաբաններն են ստացողները, ինչպես նաև ստորին երկու լուսանցքներում՝ ժամանակի վերաբերյալ երկու՝ 1404 և 1406 հիշատակություններ:

«Ողորմեսցի ստացողաց գրոցս, հարազատ կրանաւորացն Ստեփաննոսին և Թումային, և ծնաւողաց նոցին Մկրտչին և Մինային, այլ և քարտիս կոկողին Աւետիս աբեղին և ծնողաց նորին՝ Յոհաննիսին և Արուսին և Գրիգոր գծաւղին»², «Մանասանդ Տէր Յոհաննիսին Նկարենայ եպիսկոպոսին և ստացողաց...»³: Հետագայում, հալվանաբար 1405 թ., երբ տեղի Հովհաննէս եպիսկոպոսն «յաւնօրինաց, սպաննաւ և ի Քրիստոսէ պատկեցաւ»⁴, ձեռագրի ստացողները դառնում են Նկարենա ուխտի առաջնորդները, «ողորմի ստացողաց գրոցս հարազատ կրօնաւորացն տէր Թումա եպիսկոպոսին և հայրապետ Ստեփաննոսին»⁵ առաջնորդաց Նկարենայ սուրբ ուխտին»⁶: Ստացող Ստեփաննոս և Թումա եղբայրների Նկարենա ուխտի միաբան, ապա առաջնորդ լինելը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Ծաղրնտիրը գրվել է Ռըշտունյաց գավառի Նկարենա վանքում: Եվ իսկապես, այդ է վկայում այժմ անհայտացած մի Գանձարանի հիշատակարանը:

² Մատենադարան ձ. 1520, էջ 52ա:

³ Նույն տեղ, էջ 1ա:

⁴ Մատենադարան ձ. 1521, էջ 382բ:

⁵ Նույն տեղ, էջ 296բ:

⁶ Հիշատակարանը բերում ենք ամբողջությամբ: Ձեռագիրը գտնվել է Կոտայք անապատում, և հիշատակարանը տարբեր ժամանակներում ընդօրինակել են Ղ. Փիրդակեմյանը, Օ. Բարսեղյանը և Ե. Լալայանը: Առաջինի ընդօրինակությունը համառոտ է և «Նօտաբքում» գրված է 1401 թվականի տակ, (էջ 14) պակասավոր է նաև Լալայանի ընդօրինակությունը, որը Լ. Խաչիկյանը մուծել է «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»-ի Ա մասում, տես

¹ Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Տպագրեալ հրամանաւ տեսուն Մատթէոսի ընդհանրական հայրապետին ամենայն Հայոց: Ծախտը ի Կարնոյ գաղթական Յակոբայ վարժապետի Կարենեանց, յօգոտ դպրոցի ժառանգաւորաց սրբոյ Էջմիածնի, Թիֆլիս, 1863 թ., ՁԵՆ 915, 914:

«Արդ գրեցաւ Գանձարանս այս յընտիր և ի ստոյգ արիւնակէ... ցանկացող եղեալ այսմ աստուածային... բուրաստանիս աստուածաւեր և իմաստուն միայնակեացս, նայ, որ մականունն Նանուան կոչի... ստացաւ զայս ի հալալ արդեանց իւրոց. յիշատակ իւրն և ծնողացն Սիմեօնի և Քնքոյշոյ, և եղբարն Յովհաննիսայ և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն:

Արդ գրեցո ցանկալի մատենան այս յերկիրս ընդշտուն[ե]աց, ի հրեշտակաբնակ յարկիս, որ կոչի Նկար, ընդ հովանեաւ Արքրութեանս և սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Ստեփանոսին, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի և յաշխարհակալութեան Թամուր-դանի, և ի տեղապահութիւն սուրբ ուխտիս՝ իմաստուն և հեզահոգի տէր Յովհաննիսի, որ կամակից եղև գրելոյ տրալ մարմնաւոր պիտոյիս և այլ ամենայն պասաւորութեամբ: Եւ կան բնակեալ յայսմ անապատիս բազում կրոնաւորք: Այլ և Ստեփաննոս և Թումայ պասաւորեցին մեզ ի պէտս կերակրոյ այլ և զմեծ հոնտոր ԳԻՐԻԳՈՐ վարդապետ, զուսուցիչն մեր, որ զՏաւնական սկսաւ ի գրել և եւ զԳանձարանս, ի մարգաց ամիս ի միաշաբաթ եղև սկսումն գրոցս:

Ով սուրբ մանկունք յեկեղեցոյ յիշեցէք ի մաքրաիայլ յաղաթս ձեր զվերնոց յիշեցեալսն⁷:

Այստեղ նույն մարդկանց և երևոյթների հետ գործ ունենք: Նույնն է Նկարեն կամ Նկար վանքը, առաջնորդը՝ «Յովհաննէս իմաստուն և հեզահոգի» եպիսկոպոսը, անապատի միաբաններ Ստեփաննոսը և Թուման, որոնք կերակրում էին Գրիգոր հոնտորին, որ և ուխտի առաջնորդի, իրենց համար Տօնական էր ընդօրինակում, և աշակերտին, որ Գանձարան էր ընդօրինակում: Համընկնում է նաև ժամանակը: Որ Տօնականը գրքով է Ռշտունյաց Նկարեն վանքում, հաստատում է Գանձարանի գրիչը: Երկու ձեռագրերն սկսվել են մի օրում նույն տեղում: Իսկ ե՞րբ են գրվել այս երկու ձեռագրերը:

Էջ 16—17: (Հենվելով Փիրղալեմյանի վրա, որել է 1401 թվականի տակ): Առավել հաջողը Բաղրամյանին է, որ քերում ենք ամբողջությամբ, Մատենադարանի 6333 ձեռագրից:

⁷ Մատենադարան ձ. 6333: Այս ձեռագիրը Օ. Բաղրամյանի կազմած Կտուց և Վարդագ անապատների ձեռագրերի ցուցակն է, համառոտ նկարագրությամբ և հիշատակարաններով:

Կտուցի № 78 ձեռագրի տակ կարդում ենք.

«Գանձարան, 29×19×11, սկզբն ու վերջն մագաղաթ պահպանակ՝ գրումն օտար գրով. հարսարակ արուեստով ու կարմրադեղով ծաղկած, երկուստեք թուղթերը թափած և բուն յիշատակարանը ինկած, երկեջեան և մեն-մին քսանմեկ տող»:

Մինչ այդ պարզելը, անհրաժեշտ է գիտենալ, որ Ճաղընտիրի գրիչ Գրիգորը, «սպասաւոր բանի» կամ «մեծ հոնտոր Գրիգոր վարդապետը» Խլաթեցին է: Ապացույց՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի շուրջ մեկ տասնյակ ձեռագրերը, որոնք գրվել են Ծերի որդի Գրիգոր վարդապետի ձեռքով Ցիպկնավանքում, Խաւսաբաստավանքում և Երուսաղեմում:

Գրիգոր Խլաթեցին ինքնատիպ գրչություն ունի, նույնիսկ որոշ տառերի իրեն հատուկ գրչություն, որով անմիջապես մատնում է իրեն: Բացի այդ, Ճաղընտիրում կան ճառեր և ներքողներ, որոնք հայտնի են Գրիգոր Խլաթեցու անունով, և դրանց առաջին անգամ հանդիպում ենք այստեղ, հեղինակի մակագրությամբ՝ «Գրիգոր վարդապետ զբժաւ տրին և յօրինող ճառիս»⁸ կամ, «ի զբժաւդէս բան վասն տեառն Ներսիսի»⁹:

Այժմ անդրադառնանք ժամանակի հարցին: Գրիգոր Խլաթեցին էր է սկսել Ճաղընտիրի ընդօրինակությունը. «ի մարգաց ամիս, ի միաշաբաթ եղև սկսումն գրոցս», — միջամտում է Գանձարանի գրիչ նրա աշակերտը: Այսպիսով մենք ունենք ձեռագրի ընդօրինակությունն սկսելու ամիսը և օրը (ոչ ամսաթիվը), մարգաց ամիս չորս կիրակիներից մեկը Խլաթեցին Ճաղընտիրի առաջին կեսի 293ա երեսի ստորին լուսանքում գրում է. «ՊԾԳ (1404) թուին: Զգործն ձեռաց մերոց՝ ուղիղ արա մեզ տէր, և զգործըս ձեռաց. մերոց՝ յաջողեա մեզ»¹⁰: Այսպես գրում է Խլաթեցին (և ուրիշները), երբ գործը նոր է սկսում, կամ որոշ դատարից հետո վերսկսում: Այդպես էլ երևում է: Նա այդ գրում է 28-րդ պրակում, այսինքն՝ ձեռագրի 28×12=336-րդ թերթում¹¹ կամ ողջ ձեռագրի ավելի քան մեկ երրորդը ընդօրինակելուց հետո: Այստեղ հիշենք, որ Ճաղընտիրն սկսված է մարգաց ամսին: Այդ ամիսը տարվա հայկական տասանմեկերորդ ամիսն է, որի միաշաբաթ կամ կիրակի օրերը ընկնում են 7, 14, 21 և 28-ին¹²: Եթե նույնիսկ առաջին կիրակի՝ այսինքն Մարգաց ամսի 7-ի օրը ընդունենք, որ «եղև սկսումն գրոցս», իսկ Խլաթեցու ՊԾԳ—թիվը գրված լինելը թեկուզ հաջորդ՝ հրոտից ամսի վերջերին, այսինքն՝ նոր տարվա սկիզբ նավասարդից մի քանի

⁸ Մատենադարան, ձ. 1521, էջ 422բ:

⁹ Նույն տեղ, էջ 407ա:

¹⁰ Մատենադարան ձ. 1520, էջ 293ա:

¹¹ Պրակների թերթաքանակի և պսակի էջերի անհամապատասխանության պատճառը ձեռագրի սկզբից թերթերի պակաս լինելն է:

¹² Բ. Ե. Թումանյան, Առնետն Տոմարացոյց, Երևան, 1965, էջ 33 («Ծաքաթվա օրվա որոշումը հայոց Մեծ թվականով»: Տես Այդուսակը):

օր առաջ, ապա շուրջ 50 օրում արագագիր և քաջ քարտուղար Գրիգոր Խլաթեցին 63×39 սմ մեծությամբ, երկայուն՝ սյունակը 47 տող (իսկ տողը՝ 25 տառ), 336 թերթ չէր կարող գրել: Եթե գրությանը ավելացնենք լուսանցագրողները և երկու մեծ կիսախորանները, որոնք գրչի ձեռքով են կատարված, գործն ավելի կդժվարանա: Սրանցից բացի ծանր էր նաև թուղթը կոկողի գործը: Այդ մեծությամբ և սովորականից հաստ թուղթը կոկելը այնքան էլ հեշտ չէր: Այդ էր պատճառը, որ Գրիգոր Խլաթեցին, ստացողներին հավասար, հիշում է նաև թուղթը կոկող Ավետիս արեղացին: Գրիգոր Խլաթեցին 1402 թ. Մատենականում ավարտած Ավետարանի մասին գրում է.

Քառասուն երկու ար ամենին
Տառս գրեցաւ աստուածային¹³:

Եթե նա քառասուներկու օրում մի Ավետարան է ավարտում, ապա մոտավորապես նույնքան օրում չէր կարող նրանից մոտ երեք անգամ ավելի գրել. այն էլ մեծ թղթի վրա, որի գրելն ավելի դժվար էր, քան փոքր թուղթը ունեցող Ավետարանը: Մնում է եկեղեցիները, որ ոչ թե 1404, այլ 1403 թ. մարգագ ամսի միաշաբաթը նկատի ունի Գանձարանի գրիչը, որ «եղև սկսումն գրոցա»: Բայց այս բոլորովին չի նշանակում, որ 1403 թ. հունիսից մինչև 1406 թ. կեսերը Խլաթեցին նստել է Նկարեմա վանքում և մի ժառանգորդի օրինակել: Գրիգոր Խլաթեցին Ցիպնավանքի առաջնորդն էր. ուներ բազմաթիվ աշակերտներ և միաժամանակ գրչություններ էր զբաղվում: Մեր կարծիքով ժառանգորդի ընդօրինակությունն սկսել է 1403 թ. հունիսին, գրել է մի քանի ամիս, ապա վերադարձել է Ցիպնավանք: 1404-ին վերադարձել և շարունակել է 28-րդ պրակից: 1405 թվականին հայտնի չէ, եկել է Նկարեմա ուխտ թե ոչ. այնպես որ 1406 թ. փետրվարի կեսերին նա գրում էր 49-րդ պրակը¹⁴: 1406 թվականի կեսերին ավարտել էր արդեն ժառանգորդը, երբ Վարդան Հոգեցեցու մահից հետո՝ ստանձնեց Խառաքատի դպրոցի տեսչությունը:

Այսպիսով Մատենադարանի №№ 1520 և 1521 ձեռագրերը, որոնք Գրիգոր Խլաթեցու ժառանգորդի երկու մասերն են, գրվել են 1403

թ. մարգագ ամսից 1406 թ. կեսերն ընկած ժամանակաշրջանում, Նկարեմա վանքում: Նույն վայրում, նույն թվականին է սկսվել նաև նրա աշակերտի կողմից Գանձարանի ընդօրինակությունը: «Յընտիր և ի ստոյգ արինակ»-ը եղել է, հավանաբար, Գրիգոր Խլաթեցու Գանձարանը, որը նա կազմել էր դեռևս 1400 թվականին:

Այս ձեռագիրը միաժամանակ անառարկելիորեն ապացուցում է, որ Գրիգոր Խլաթեցին նաև ծաղկող է և նա է մեծ մասամբ ծաղկել ու նկարագրողել իր օրինակած ձեռագրերը: Խլաթեցին ծաղկողների մասին ոչ մի հիշատակություն չի թողնում, այն ժամանակ, երբ մանրամասնորեն հիշում է բոլոր այն անձանց, ովքեր կապված են ձեռագիրն ընդօրինակելու հետ: Ձեռագրի 49-րդ պրակի մի լուսանցքում «Երանելուն Եփրեմի Խորին Աստույ սասցեալ ի գալուստն Քրիստոսի քառասունարեայ ի տաճարին լընձայումն» ճառի դիմաց Խլաթեցին նկարել է մի շքեղ տաճար և ստորին լուսանցքում գրել. «Այս արարի, որ թին ի ՊԾԵ (1406) էր: Տաճար ի յայս տեղս հանդիպեցաւ, այնոր համար յայս տեղս եղաք»¹⁵: «Այս արարի» բառերը վերաբերում են լուսանցքում նկարված տաճարին, որն իր ոճով, գույների օգտագործման նախասիրություններով բոլորովին նման է Խլաթեցու մյուս ընդօրինակությունների նկարներին և լուսանցագրողներին:

Բ

Մատենադարանի № 3796 ձեռագիրը Ներսես Լամբրոնացու Մեկնություն Սաղմոսաց Դավթի աշխատության ընդօրինակությունն է. ներկա վիճակում 622 թերթ է՝ 37×27 սմ մեծությամբ: 17-րդ դարում այն ունեցել է 655 թերթ¹: 33 թերթ պակասում է վերջից, բնականաբար, բացակայում է նաև գլխավոր հիշատակարանը, և անհայտ են մնում գրչության հանգամանքները: Ձեռագիրը որպես նվեր ստացվել է Աստրախանից և մուծվել Գևորգյան հավաքածուի մեջ՝ անցյալ դարի վերջերին: Մետրոպ Տեր-Մովսիսյանը այն համարել է ԺԳ դարի ընդօրինակություն², այդպես էլ անցել է հետագա

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 29: Գ. Խլաթեցու օրինակած մի Ավետարան պահվում է Մատենադարանում, որի չափերն են 23×16, թերթ՝ 265, տող՝ 21. (Տես Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Ա էջ, 1069 ձ. 3714:

¹⁵ Մատենադարան, ձ. 1521, էջ 131բ:

¹ Ձեռագրի 4բ էջում, 17-րդ դարում նկարված Դավթի մարգարեի նկարի վերևում և ներքևում, կատարված միևնույն բովանդակությունն ունեցող հետևյալ հաշիվը.— «Սաղմոսաց մեկնիչս ունի՝ թուղթս ՈՅԵ (655) և ԵՍՄ՝ ՍԶԻ (2920) և տողս 2 քիւր և ՐԸ (65500) և գիրս ԾԳԶ քիւր և Ր (1,965,500), պակաս է և ոչ անդին»:

² Մատենադարան, ձ. № 3796, էջ 1ա:

ցուցակներին և մատենագիտությանը³։ Սակայն ձեռագրում հանդիպող հիշատակագրությունների օգնությամբ հնարավոր է որոշել ձեռագրի գրության ստույգ ժամանակը և վայրը։

«Ջարբուցանող ծարաւեալ հոգոց սուրբ տումարիս գտագաւոյն զԿարապետ քահանայն և զհամեստ կենակիցն իւր զԳաւհարտիկինն և զաստուածապարզն զաւակն ճոցին զԱստուածատուրն և զՀիւլայն, և զպատուելի ծերունի ծնաղսն իւր՝ զփոխեցեալսն առ Քրիստոս՝ զԱստուածատուրն և զԱղոյթն, և զայլ ամենայն արեան մերձակայսն, զկենդանիսն և զհանգուցեալսն՝ զՄովսէսն և զԱօգերն, և զԼաւն, զՀիւլայն և զԸնտանեալսն յիշեսցիք առ Քրիստոս և մեղաց թողութիւն խնդրելով։

Ընդ մեկն և զիս, զանարծան և զմեղապարտ զփցուն և զանհմաստ գծաղս զԽոսրով երեց կոչեցեալ անուամբ և ոչ գործով ի կարգ քահանայութեան, յիշեսցիք ի Քրիստոս միով տէր ողորմայիս և զաստուած գլխոյդ զյիշեցողդ յիշէ ի միւսանգամ գալըստեանսն⁴։

Խոսրով գրչին և Կարապետ քահանային մենք հանդիպում ենք Ղրիմ (Սուրդաթ) քաղաքում, մի քանի անգամ ձեռագիր ընթերցանելիս և ստանալիս։ Իրար հետ միասին հիշվում են Մատենադարանի № 2943 ձեռագրում, որը գրված է «ի մայրաքաղաքիս Խրիմ, ընդ հովանեալս... սրբոյ Ստեփանոսի Նախավկայի, ձեռամբ անախտան և յետին գրչի Խոսրովի, ի թուաբերութեանս Հայկազեան տումարիս ութ հարիւր և հինգերորդի (1356) և յամսեանն մայիսի, որ ար իԲ (22) ամսոյն»⁵։ Այնուհետև գրիչը հիշում է ստացող Կարապետ քահանային «և զկենակիցն իւր Գոհար տիկինն և զնորաբողոքոջ աստուածապարզն... զՀիւլայ և զԱստուածատուր, և ծնողսն ճոցա զքաղցրիկ հայրն Աստուածատուրն և զգորովագութ մայրն զԱ-

ղոյթն...»⁶ ապա՝ նախորդ հիշատակարանում հիշատակված բոլոր անձնավորություններին։ Ստացողի և գրչի նույնությունը բերում է այն համոզման, որ № 3796 ձեռագիրը գրվել է Ղրիմ կամ Սուրդաթ քաղաքում, ժՊ դարի երկրորդ կեսին, 1356 թվականից ոչ շատ ուշ կամ շուտ։ Փորձենք այդ բանում ավելի համոզվել և որոշակի դարձնել գրության թվականը։

Կարապետ քահանային ստացին անգամ հանդիպում ենք հիշյալ Մեկնութիւն կաթողիկէից թղթոց Սարգսի Ծնորհալոյ ձեռագիրն ստանալիս, 1356 թ., իսկ վերջին անգամ՝ 1363 թ., երբ նա ինքն էր գրիչ և ստացող⁷։ 1356 թ. ստացած ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ արդեն մահացած էր Կարապետի մայրը՝ Աղոյթ խաթունը, իր եղբոր, Ավգերի հետ, իսկ Կարապետի քույր Հիւլայ խաթունը «վճարեաց զանցաւոր կեանս իւր տղայ հասակաւ ի մին այլ տարւոյն, յորում խորհուրդ արարաք գրելոյն»⁸։

1356 թ. ձեռագրի ավարտման ժամանակ հիշվում է Կարապետ քահանայի աղջիկ Հիւլայը, որին հայրը մկրտել էր իր մահացած քրոջ անունով։ «Աստուածապարզն փոխանորդ շնորհեալ քերն իւր Հիւլային, նորին անուամբ Հիւլալ»⁹։

Հիւլայի հետ հիշվում է նաև Կարապետի մյուս զավակը՝ Աստվածատուրը։ 1357 թ. մարտի 20-ին Ստեփաննոս գրիչը Սուրդաթում Կարապետի համար ավարտում է մի ձեռագիր, որը հիշում է որդիներից միայն Հիւլային¹⁰, իսկ մի ուրիշ ձեռագիր է ստանում, դարձյալ նույն թվականին և նույն տեղում, դարձյալ Ստեփաննոս գրչի ընթերցանականությամբ, ուր արդեն հիշվում են նրա երկու զավակները, սակայն Հիւլայ և Վարդենի¹¹ անուններով։ Աստվածատուրը չի հիշվում ո՛չ նախորդ, ո՛չ էլ այս հիշատակարանում, իսկ Վարդենի անվանը հանդիպում ենք առաջին անգամ։

Կարապետը 1363 թ., Ղրիմ քաղաքում ավարտած մի ձեռագրում խնդրում է հիշել «զԿարապետ գրիչս և զկենակիցն իմ Գոհար տիկինն և զաստուածապարզն զաւակսն՝ մեր՝ զՀիւլայն և զԱստուածատուրն՝ զհանգուցեալսն առ Քրիստոս, և զոր դարձեալ պարզեաց մեզ տէր զաւակք միսիթարութեան նովին անուամբն Հիւլայն և Վարդենին...»¹²։ Ինչպես տեսնում ենք, Կարապետի

³ ա հիբրիդագրաֆիկ ցուցակ (անտիպ), Մեկնութիւնք և լուծմունք, էջ 86, ք Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հտ. Ա, կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1965 թ., պրումակ 1088, № 3796։

⁴ Մատենադարան, ձ. № 3796, էջ 185ա։

⁵ Մատենադարան, ձ. № 2943, էջ 552բ։ Մինչ այդ Խոսրով գրիչը դարձյալ «ի հոչակաւոր քաղաքս Սուրիաթ... առ ոտս սուրբ Ստեփանոսի... ի թուականիս հայոց ՊԵ (1356) լուսնարի իԲ (22)» ավարտում է մի ժաշոց (Մատենադարան, ձ. № 6278, էջ 154)։ Ինչպես տեսնում ենք, գրիչը մոտավորապես չորս ամսում ավարտել է 554 թերթանոց, 33×22 սմ մեծությամբ ձեռագիրը։

⁶ Մատենադարան, ձ. № 2943, էջ 553ա։

⁷ Մատենադարան, ձ. № 2611, էջ 132բ։

⁸ Մատենադարան, ձ. № 2943, էջ 553ա։

⁹ Մատենադարան, ձ. № 2943, էջ 553ա։

¹⁰ Մատենադարան, ձ. № 3405, էջ 372բ։

¹¹ Մատենադարան, ձ. № 2371, էջ 292բ։

¹² Մատենադարան, ձ. № 2611, էջ 132բ։

Հիլալ և Աստվածատուր զավակները մահացել էին 1357 թվականից առաջ: Համեմայն դեպք, այդ թվականի մարտի 20-ին Կարապետ քահանա և Գոհարտիկին ամուսինների այդ որդիները այլևս չկային, և նրանք նոր դուստր ունեին, դարձյալ Հիլալ անվամբ: Այդ նույն 1357 թվականին նրանք ունենում են նաև Վարդենուն և տարվա վերջերին ստացած մյուս ձեռագրում Կարապետ քահանայի երկու նոր զավակները՝ Հիլալն ու Վարդենին: Քիչ ավելի արդեն միասին: 1357 թվականից առաջ մահացած Աստվածատուր և Հիլալ զավակների փոխարեն, ինչպես նշում է Կարապետ քահանան, 1357 թ. «պարզեցանք մեզ տեղ գալակք միսթարությունն նույն անուամբն Հիլալն ու Վարդենին»: Բայց Աստվածատուրն ու Հիլալը հիշվում էին 1356 թ. մայիսի 22-ին ավարտված ձեռագրում: Նրանք հիշվում են նաև Մատենադարանի մեզ հետաքրքրող № 3796 ձեռագրում: 397-րդ թերթից, սակայն, իմանում ենք, որ Կարապետ քահանայի և Գոհարտիկնոջ Հիլալ և Աստվածատուր զավակները վախճանվել են: 420 էջում կարդում ենք, որ այդ երեխաները «չալամ ամի հանգեան առ աստուած»: Այսպիսով, ձեռագրի ստացող Կարապետի Հիլալ ու Աստվածատուր զավակները մահացել են Սուրխաթում Խոսրով գրչի՝ Սաղմոսաց մեկնության ընդօրինակման ժամանակ, 1356 թ. մայիսից հետո, մինչև 1357 թվականը ընկած ժամանակահատվածում, երբ նրանք այլևս չեն հիշվում:

Հետևաբար Մատենադարանի № 3796 ձեռագիրը—Մեկնություն Սաղմոսաց Դարթի, Ներսիսի Լամբրոնացու, գրվել է 1356 թվին. Դրիմի Սուրդաթ քաղաքում (որը կոչվում էր նաև Դրիմ), գրիչը՝ Խոսրով երեցն է, առաջորդ՝ Կարապետ քահանան:

1356 թ. մայիսի 22-ին ավարտած ձեռագրում հիշելով Կարապետի քրոջ՝ Հիլալի

մահը, Խոսրով երեցը գրում է, որ մահացավ «ի մին այլ տարուցն, յորում խորհուրդ արարաք գրելոյ», այսինքն հիշելով Կարապետի մորն ու կնոջը, երախտագիտությամբ գրում է. «զի ամենեկին ոչ բաժանէին զիս եղբարց իրեանց և զառակաց, այլ ևս առանել քան զնոսա ընդունէին զիս հոգևորական սիրով, զոր ոչ էի արժանի»: Ուրեմն «խորհուրդի» մեջ է մտել նաև այն, որ գրիչը պետք է ընդօրինակի նրանց հարկի տակ, ինչպես արվում էր սովորաբար մեծ գործ ընդօրինակելիս: Այս է վկայում նաև գրչի տեղի աղմուկից դժգոհելը «...տեղիս՝ երթենել բազմաց»: Խոսրով գրիչը մոտավորապես մի ամբողջ տարի, 1356 թ. փետրվարից մինչև տարվա վերջ, Կարապետ քահանայի համար ընդօրինակել է երկու սովոր ձեռագիր, ա. Մեկնություն կաթողիկեից թղթոց Սարգսի Շնորհալույ, 554 թերթ, և բ. Մեկնություն սաղմոսաց Դարթի Ներսիսի Լամբրոնացու՝ 655 թերթ: Հաջորդ՝ 1357 թ. մի այլ գրիչ, Ստեփանուր, Կարապետի համար, դարձյալ Սուրդաթում ընդօրինակել է երկու ձեռագիր. ա. Մեկնություն անտարանին Դովասու լիզեատիոսե, (ավարտում է մարտի 20-ին) և բ. Քերականություն Վարդանայ Կիդիկեցու, խրատք Գեորգեայ և Առիստակիսի: Սրանցից բացի, հավանաբար 1357 թ., Միմաս կրոնավորի պատկանող մի ժողովածուի մեջ¹³ Սրբոց հրեշտակապետաց ճառն է արտագրել տվել:

1363 թ. օգոստոսին Կարապետ քահանան ինքն ընդօրինակում է Մեկնություն անտարանին Յովաննու Նանայի վարդապետի: Հիշյալ բոլոր ձեռագրերը պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 2943, 3796, 2371, 3405 և 2611 համարների տակ:

¹³ Յ. Թովմյան, Յուգակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962 թ., էջ 424:

